

MÜASİR DÖVRDƏ TÜRK DİLLƏRİNİN LEKSİK SİSTEMİNDƏ BAŞ VERƏN DƏYİŞMƏLƏRƏ BİR BAXIŞ

Açar sözlər: dil əlaqələri, təmaslı əlaqə, təmassız əlaqə, sözləmə, leksika

A look to the contemporary changes of lexical system of the Turkic languages Summary

In this paper were given the changes met in the lexical system of a language, some information on international words, there also made necessary analyses on the contemporary processes taken place in lexic systems of Turkic languages. There met vivid examples of nationalizing vocabulary in the system of Turkic language as a result of gaining independence in these Republics. And in this view-point one can note that borrowings for now mainly come from Turkey. Contemporary researches prove that the process of borrowings in the meantime go rather apart from these languages. And this cannot serve forming one common Turkic language for all.

Key words: *language, contacts, close contacts, disjointed contacts, borrowing, lexics*

Tarixi inkişaf prosesində dildə müxtəlif dəyişmələr baş verir. Bu cəhət özünü dilin ayrı-ayrı səviyyələrində, daha çox isə leksik sistemində büruzə verir. Lüğət tərkibində zənginləşmə siyasi, ictimai, iqtisadi yeniləşmələrlə bağlı meydana çıxır. XX əsrin sonlarında dünyada baş verən hadisələr, yeni müstəqil dövlətlərin yaranması, bu dövlətlərin milli dil sistemində müəyyən proseslərlə müşayiət olundu. Həmin dövrdən 30 ilə yaxın bir müddət keçsə də bir sıra dillərin leksik sistemində sabitləşmə hələ də nəzərə cərpilir.

Hər bir dilin formalaşması onun daşıyıcısı olan xalqın inkişaf tarixindən, əlaqədə olduğu başqa dillərin təsirindən asılı olur. Dillərarası əlaqələrin dillərin genaloji xüsusiyyətinə görə üç forması vardır: 1) qohum dillər arasında əlaqələr; 2) qohum olmayan dillər arasında əlaqələr; 3) qarışıq əlaqələr.

Başqa bir meyara, daha doğrusu dil sisteminə görə əlaqələr də üç şəkildə təzahür edir: 1) eynisistemli dillər arasında əlaqələr; 2) müxtəlif sistemli dillər arasında əlaqələr; 3) qarışıq əlaqələr.

Dil əlaqələrinin təmaslı (kontaktlı) və təmassız (kontaktsiz) formaları da vardır. Qeyd edək ki, təmaslı əlaqələr zamanı dillərin bir-birinin leksik sisteminə təsiri daha güclü və sürətli olur.

T.Hacıyev «Ortaq türk dili» problemi ilə bağlı tədqiqatında göstərmişdir ki, türk dil ailəsini başqa dil ailələrindən fərqləndirən buradakı ailədaxili anlaşıma faktıdır. Türkcələrin bir-birini anlama dərəcəsində yaxınlığı dünya dillərinin ailə quruculuğu tarixində xüsusi haldır. Ansaq bu anlaşıma qismən anlaşmadır; ideya da bundan ibarətdir ki, bu qismən anlaşıma bazasında bir ümumi, ortaq dil yaradılsın [Bax: 1, s. 8].

Azərbaycanın, o cümlədən də digər türkdilli dövlətlərin müstəqillik qazanması, müstəqilliyin əsas atributlarından biri olan dövlət dilinin istifadəsi üçün geniş imkanlar yaratdı. Türk dilləri ictimai-siyasi, iqtisadi, sosial, hüquq, beynəlxalq münasibətlər, diplomatiya və s. terminoloji sahələri yeni inkişaf dövrünə qədəm qoydu. Belə bir vəziyyətdə türk dillərinin bir-birinə yaxınlaşması üçün də əsaslı zəmin yarandı. Yaxınlaşma, şübhəsiz ki, ilk öncə, bu dillərin leksik sistemində dəyişmələrlə mümkün idi. Leksik sistemin sözləmə imkanlarının qohum dillərin lüğət fondlarındakı türk mənşəli sözlərə, leksik vahidlərə yönəldilməsi əhəmiyyətli məsələlərdən biri idi. Lakin bu günə olan vəziyyət prosesin bütün türk dillərində eyni istiqamətdə getmədiyini göstərir. Aydınır ki, dilin sözləməsinə təkan verən və mane olan səbəblər vardır. Sözlün alınması intralingvistik və ekstralingvistik cəhətlərlə səciyyələnir. Ekstralingvistik səbəblər sırasında siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni sahələrdəki dil əlaqələri dayanır. Son dövrlərdə ayrı-ayrı türk dilləri arasında əlaqələr artır. Bunu qarşılıqlı əlaqələr zəminində nəzərdən keçirsək, bir vaxtlar SSRİ-nin tərkibində olan türkdilli dövlətlərin Türkiyə ilə əlaqəsinin genişlənməsinin şahidi oluruq. Lakin bu türkdilli dövlətlərin bir qisminə və demək olar ki, əsas qisminə Rusiya ilə bağlılıq hələ də özünü göstərir. Bu bağlılıq bir çox məqamlarda müstəqil türkdilli dövlətləri zorla müəyyən siyasi, hərbi və iqtisadi birlik buxovunda saxlamaqla əldə olunur. Nəticədə bu sahələrdəki əlaqələr dilə də təsir göstərir, onun müstəqil inkişafına mane olur.

Azərbaycan və Türkiyə arasında əlaqələrin daha geniş spektr qazanması, Azərbaycanın müstəqil siyasət yürütməyə üstünlük verməsi Azərbaycan-türk dil əlaqələrinin daha intensiv şəkildə getməsinə səbəb olmuşdur. Bu cəhət özünü Azərbaycan dilinin leksik sistemində baş verən dəyişmələrdə göstərir.

Məlumdur ki, müstəqillik beynəlxalq dillərlə, o cümlədən ingilis dili ilə əlaqələrin də miqyasını artırmışdır. Azərbaycan və ingilis dil əlaqələri qohum olmyan dillər və ya müxtəlif sistemli dillər arasında əlaqələrə aiddir. Azərbaycanla İngiltərə arasında ərazi yaxınlığı olmadığından bu dillər arasında əlaqənin tarixi lap qədimlərə getmir. İngilis və Azərbaycan dilləri qarışıq dil əlaqələrində iştirak etmişdir və bu tipli əlaqə müasir dövr üçün də müəyyən qədər səciyyəvidir.

Azərbaycan-ingilis dil əlaqələrinin mövcudluğunu sübut edən əsas amil müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ingilis mənəbli xeyli sözün olmasıdır. Məsələn, qazon, qol, bunker, buldoq, bluminq, biznes, biznesmen, blok, blokada, beysbol, bar, banknot, banket, ballast, noutbuk (notebook), laptop, audiobuk, peycer, taymer, şreder (shreyder), plotter, skayner, printer və sair. Bu cür alınma sözlərin həm izahlı və terminoloji lüğətlərdə, həm də ayrı-ayrı funksional üslublara aid rəhbərlik mətnlərində işlənməsinə dair külli miqdarda misallar gətirmək olar. Təhlil göstərir ki, belə alınmaların bir qismi başqa türk dillərinin, o cümlədən də türk dilinin leksik sistemində qeydə alınır. Məsələn, “**Laptop** fiyatlari, en uygun dizustu bilgisayar modelleri ve distributor firma garantili markalar sadece Vatan Bilgisayar’da. Bilgisayar kategorisinde **Laptop** modellerinde 59 adet ürün bulundu”[2]. “Hp **plotter** modellerini en uygun fiyatlara firmamızdan temin edebilirsiniz. Güncel **plotter** Hp modelleri ve **plotter** fiyatlari konusunda iletişime geçip farkimizi görün” [3].

Sözləmə səbəbinin müxtəlif dillər üçün eyniliyi bu dillərin eyni leksik vahidi öz lüğət fonduna daxil edir. Tədqiqatçıların fikrinə görə, sözləmənin aşağıdakı səbəbləri vardır: “1) reseptor dilin koqnitiv bazasında müvafiq anlayışın olmaması; məs.: noutbuk, laptop, audiobuk, peycer, taymer, şreder, plotter, skayner, printer, tünər, toner; 2) reseptor dildə müvafiq adın olmaması: virtual, investor, daycest, spicrayter, sponsor, sprey, prays-list, imic (obraz), top-model” [4, s.24].

Qeyd edilən iki səbəb bir-biri ilə bağlıdır. Təbii ki, anlayış, predmet və s. olmadıqda onun adına da ehtiyac olmur. Müasir dövrdə yeni texnologiya vasitələrinə bir qayda olaraq ingilis dilinin vasitəsi ilə adın verilməsi və bu adların sözləmə prosesində müxtəlif dillərə, o cümlədən də türk dillərinə keçməsi hadisəsi baş verir. Əgər “Ortaq türk dili” problem prizmasından yanaşsaq, son döv alınmaları, ümumiyyətlə, beynəlmiləl söz və terminlər bu dillərin leksik sistemində bir ortaq lay yaratmaqdadır. Müasir dövrün səciyyəvi cəhətlərindən biri də qabaqcıl texnologiyanın qərbdə toplanması, ingilis dilinin millətlərarası dil rolunda çıxış etməsidir. Ona görə də yeni əşya və anlayışlar artıq daha çox adları ilə birgə alınır. Nəticədə bu adlar dillərdə beynəlmiləl alınma sözlər kimi öz yerlərini tuturlar.

Sözləmə öz tarixinə görə qədim olan dil hadisəsi olub yalnız müasir cəmiyyətdə baş verən dilxarici və dildaxili proseslərlə tənzimlənmişdir. Azərbaycan, türk, türkmən, qazax və başqa dillərinə müxtəlif dövrlərdə daxil olmuş sözlərin həm miqdarı, həm də geneologiyası fərqlidir. Məsələn, Azərbaycan dilinə ərəb-fars sözlərinin və rus sözlərinin daha çox keçməsi müxtəlif inkişaf dövrləri ilə bağlıdır. Qazax, türk, özbək və s. dillərdə bu prosesin özünəməxsusluğu da şübhə doğurmur. Təbii ki, qeyd olunanlar türk dillərinin leksik sistemində artıq baş vermiş proseslərdir. Onların gedişinə deyil, nəticələrinə təsir göstərmək mümkündür.

Hər bir dövrün öz sosial, iqtisadi, mədəni əlaqələr kompleksi vardır. Dil elementlərinin qeyri-müntəzəm inkişafı haqqında ümumi qanuna görə, dilin daha vacib elementləri təsirə tez məruz qalır. Dildə belə elementlər dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərdir. Dilin qrammatikası isə kənar təsirə qarşı davamlıdır. Bu və ya digər dilin təsiri tarixi səbəblərlə -müharibələr, ərazinin işğalı, səyahət, ticarət və s. ilə əlaqədardır. Bütün bu hadisələr dillərarası əlaqələri sürətləndirir. Yeni alınma sözlərin intensivliyinin artması müxtəlif dövrlərdə fərqlidir. Konkret tarixi şəraitdən asılı olaraq alınma sözlərin sayı artır və ya da azalır.

Hazırda mövcud olan müstəqil türk dillərinin öz dialekt və şivələri vardır. Eyni zamanda bu dillər fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən də tam üst-üstə düşmür. Doğrudur, onların ortaq olan ümumtürk dil xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyət türk dillərinin leksik sistemində də qorunub saxlanmışdır. Onu da qeyd edək ki, ümumtürk mənşəli leksik vahidlərin müxtəlif türk dillərində hansı səviyyədə qalması kompleks şəkildə öyrənilməmişdir. Əgər belə bir ümumtürk leksik layın tam şəkildə qurulması mümkün olarsa, həmin laydakı leksik vahidlərin ayrı-ayrı türk dillərində istifadə imkanlarını genişləndirmək olar.

Türk dillərinin leksik sistemlərinin, lüğət tərkibinin bir-birinə yaxınlaşmasında yalnız alınma internasionalizmlərə istinad etmək düzgün deyildir. Alınmalar bütün dil sistemi üçün yaddır və onlardan istifadə olunması dilin fonetik və qrammatik normalarına öz təsirini, şübhəsiz ki, göstərir.

Türk dillərinin leksik sistemlərində dəyişmə ümumtürk sözlərinin, həmçinin mənşəcə türk sözlərinin artması istiqamətində getməlidir. Doğrudur, bu zaman qloballaşmanın, beynəlxalq inteqrasiyanın diqtə etdiyi əsaslar da nəzərə alınmalıdır.

Türk dilində alınmaların qarşılıqlarının tapılmasına xüsusi diqqət verilir, bu problemlə xüsusi qurum məşğul olur. Bunun nəticəsində müstəqilliyini yeni əldə etmiş türk dillərindən fərqli olaraq türk dilində mənşəcə türk olan leksik vahidlərin sayı artır. Bu dildə bir sıra alınma sözlər milli sözlərlə əvəz edilmişdir.

Məsələn: kompromis (anlaşıt), konvensiya (antbeti), vitse-prezident (asbaşkan), orator (aytac), koalisiya (bağlaş), sektor (bölgə), instansiya (başvurak), eksport (çıkat), deklarasiya (diyev), period (dönem), faktor (etmen), prosedura (eylem), tradisiya (gelenek), vizit (göret), qarantiya (inanca), atmosfera (kalik), kompensasiya (karşılıq), konversiya (kesne), konsessiya (kesi), kontrakt (koluşuk), deleqasiya (salkur), transport (taşıt) və s. Əgər bu sözləri, deyək ki, Azərbaycan dilinə proyeksiyalandırsaq onların dərhal dilin leksik sistemində yer alacağı, dildə işləklilik qazanacağı şübhə doğurur.

Onu da qeyd edək alınmaların türk mənşəli və ya dilin öz sözləri ilə əvəz edilməsi, yaxud dilin normaları əsasında yeni sözlərin yaradılması cəhdlərini başqa türk dillərində də müşahidə edirik. Bu proses Qazaxıstanda da gedir. Qazax dilində də son illər alınma leksikanın milli sözlərlə əvəzlənməsi baş verir. Məsələn: rubrika (aydar), veteran (ardaqer), universal (əmbəbap), şantaj (bopsa), kosmos (ğarış), kosmonavt (ğarışker), auditoriya (dərissxana), plyaj (cağaçay), daça (jazzxana), flaqman (calauqer), petruška (casılşa), çempion (cenisker), putevka (coldama), komandirovka (colsapar), professional (kəsipkoy), rekomendasiya (kepildeme), demonstrasiya (körsetu), polemka (pikirtalas), vizit (sapar), vizitka (saparnama), zaçet (sınak), konstruktiv (sındarlı), kontakt (tüyispe) və s.

Qazax dilində prezident-elbası, suverenitet-eqemendilik, sivilizasiya-erkeniem, informasiya-aknapam ilə əvəz edilmişdir. Əvəzlənmələrin qazax dili səviyyəsində hansı dərəcədə uğurlu olmasını bir tərəfə qoyub, onun ümumtürk müstəvisindəki tətbiqini düşünsək əhəmiyyətli müsbət nəticə almağın çətinliyini aşkar görürük. Bu baxımdan başqa türk dillərində də milli söz yaradıcılığı, ortaqlıq türk mənşəli sözlərdən istifadənin artırılması prosesinin fərli şəkildə getməsinə müşahidə edirik. Bu prosesdə diqqəti daha çox cəlb edən cəhət fonetik, qrammatik və semantik səviyyələrdə norma pozulmalarının meydana çıxmasıdır. Dəyişmənin vahid ortaqlıq mexanizmi işlənməmişdir. Ayrı-ayrı türk dillərindəki əvəzlənmələr müvafiq dilin xüsusiyyətlərinə əsaslanır, başqa türk dillərini əhatə etmir.

Azərbaycan dilində də bir sıra alınmaların müəyyən mənada milli vahidlərlə paralel olaraq işlədilməsinin şahidi oluruq. Məsələn region-bölgə, kredo-əqidə, faktor-amil, kompromis-güzəşt, konflikt-münəqişə, geopolitik-geosiyasi və s. Bu vahidlər, daha doğrusu əvəzetmə nəticəsində işlədilən sözlər heç də tam ümumtürk mənşəli deyildir. *Politika* əvəzinə *siyasət*, *konflikt* yerinə *münəqişə* və s. işlətmək yeni alınmanın dildə mövcud olan əvvəlki alınma ilə əvəz edilməsidir. Türk dilləri üçün ortaqlıq lüğət fondunu yaratmaq zamanı bir dilə çox-çox əvvəl keçmiş alınmanın başqa bir türk dilində olub-olmaması da nəzərə alınmalıdır.

“Türk dillərinin lüğət tərkibində son dövrdə baş verən dəyişikliklər aşağıdakı göstəriləndi kimi qruplaşdırıla bilər:

1. Türk dillərinin fonetik, morfoloji normalarına müvafiq yeni sözlər yaranır;
2. Dilin passiv fondunda qalmış söz və terminlər (xüsusilə arxaik və dialekt sözlər) yeni mənada dilə daxil olur;
3. Dünyaya inteqrasiya ilə əlaqədar iqtisadiyyat, mədəniyyət elm və siyasətlə bağlı əcnəbi söz və terminlərin müstəqil türk birbaşa dillərinə güclü axını baş verir” [1, s.297].

Bir türk xalqı aldığı leksik-terminoloji vahidi olduğu kimi işlədir, digər türk xalqı isə öz dilində həmin vahidin qarşılığını axtarıb tapır. Bu baxımdan türk dillərinin leksik sistemlərində fərqli proseslər baş vermiş olur. Mahiyyət etibarı ilə bu proseslərin vahid bir məcraya yönəldilməsi əhəmiyyətli və vacibdir.

Son illərdə türk dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş «canlı yayım», «soyqırım», «gündoğar», «ulusoy», «toplum», «özəllik», «bilgi», «ilişgi», «yazar», «cizgi filmi», «iş adamı», «durum», «yetərsay» kimi sözlərlə yanaşı xeyli sayda başqa sözlər vardır ki, onların işlənməsində sabitlik hələ ki, yoxdur. Məsələn: endirim, sənətçi, özəlləşdirmək, öndər, öncül, önəm, önəmli, öndə getmək, öndə gəlmək, öncə, yapıt, suç, bilgi, ötürgiləşdirmə, dışarı, sonuc, açım, ünlü, deyim, anlam, anlatma (kursiv), anlaşıt, anım, anıt, açıqlama, bazarlama, bakan, başkənd, bağlam, qurum, qutsal və s.

Əgər başqa türk dillərini, daha doğrusu, qazax, türkmən, qırğız, özbək kimi dillərinin müasir dil materiallarını araşdırsaq onlarda da xeyli sayda yeni sözlər tapa bilərik. Türk dillərinin leksik sisteminin ümumi yeniləşmə mənzərəsini bu şəkildə öyrənmək olar. Yalnız bundan sonra bu dillərin leksik sistemlərində ortaqlaşdırma ideyası üzərində dərindən düşünmək olar.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev T. Türklər üçün ortaqlıq ünsiyyət dili. Bakı, Təhsil, 2013
2. Laptop// https://www.vatanbilgisayar.com/laptop/?__cf_
3. Plotter//plottersistem.com
4. Брейтер М.А. Англицизмы в русском языке: история и перспективы: Пособие для иностранных студентов-русистов. - Владивосток: Диалог, 1998.

Rəyçi: dos. D.Hümbətova